

Дарина КРАВЧУК
Аспірант Київського національного університету
імені Тараса Шевченка,
м. Київ, Україна
ORCID ID: 0000-0003-4475-7198
darynakravchuk@ukr.net

ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ДЕРЖАВИ ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ: ДОКТРИНАЛЬНИЙ ПОГЛЯД

Стаття присвячена питанням цивільно-правової відповідальності за законодавством України. Наголошено, що традиційно проблематика відповідальності держави становила інтерес публічних галузей права, таких як конституційне, адміністративне, екологічне. В умовах сьогодення, коли перед державою Україна чи не кожного дня постають нові геополітичні виклики, сутність підходів до оцінки ролі та значення цивільно-правової відповідальності держави змінюється. Держава як особливий публічно-правовий суб'єкт бере участь у виникненні, зміні та припиненні правовідносин, у тому числі й відносин цивільної відповідальності. На сьогодні залишається невирішеною низка питань щодо підстав та умов цивільно-правової відповідальності держави, особливостей суб'єктного складу в цивільному правопорушенні, та найголовніше, - самого доктринального визначення категорії «цивільно-правова відповідальність держави». Досліджено окремі аспекти еволюції цивільно-правового регулювання відносин з відшкодування шкоди, завданої органами державної влади. Зазначено, що інститут відшкодування завданої особі шкоди був правовою необхідністю з початку зародження вчення про правовідносини. Проте, найбільшого розвитку інститут цивільно-правової відповідальності досяг саме за часів римського права. Основи розуміння та формування цивільно-правової відповідальності держави були закладені за часів римського права. Сьогодні питання цивільно-правової відповідальності держави не втрачає своєї актуальності серед сучасних дослідників, оскільки стрімкі зміни суспільного устрою кидають все нові виклики для підстав цивільно-правової відповідальності, умов і механізмів відшкодування державою завданої шкоди юридичним чи фізичним особам. Сформульоване визначення цивільно-правової відповідальності держави - як безумовного обов'язку держави в особі відповідальних органів державної влади або юридичних осіб публічного права здійснити справедливе відшкодування (компенсувати) заподіяну потерпілій особі матеріальну та (або) моральну шкоду викликану організаційно-управлінськими, військово-політичними, організаційно-правовими рішеннями, діями та заходами органів державної влади, їх посадових осіб, службовцями та у інших випадках визначених законодавством.

Ключові слова: юридична відповідальність, цивільна відповідальність, обов'язок держави, римське право.

1. ВСТУП

Постановка проблеми. Категорія цивільно-правової відповідальності є предметом багатьох наукових досліджень. Традиційно проблематика відповідальності держави становила інтерес публічних галузей права, таких як

конституційне, адміністративне, екологічне. Проте, в умовах сьогодення, коли перед державою Україна чи не кожного дня постають нові геополітичні виклики, сутність підходів до оцінки ролі та значення цивільно-правової відповідальності держави змінюється. Держава як особливий публічно-правовий суб'єкт бере участь у виникненні, зміні та припиненні правовідносин, у тому числі й відносин цивільної відповідальності. Природа цієї відповідальності полягає не лише у обов'язках породжених діяльністю органів влади та їх посадових осіб, але й у загальному зобов'язанні держави як гаранта дотримання прав та свобод «всіх і кожного». Стрімкий процес глобалізації, невинні політичні конфлікти та нові етапи інформаційного розвитку суспільства вимагають нового рівня ефективності від реалізації завдань покладених на інститут цивільно-правової відповідальності взагалі та цивільно-правової відповідальності держави, зокрема.

На сьогодні залишається невирішеною низка питань щодо підстав та умов цивільно-правової відповідальності держави, особливостей суб'єктного складу в цивільному правопорушенні. Досі не сформовано узагальненого науково-теоретичного підходу до визначення категорії «цивільно-правова відповідальність держави». Зважаючи на особливі умови сьогодення, перед державою постає велика кількість нових вимог у сфері відшкодування завданої державою шкоди.

Також, в умовах формування громадянського суспільства, дуже важливим є оновлення цивільного законодавства України з метою удосконалення інституту цивільно-правової відповідальності, приведення норм законодавства у відповідність до вимог Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та критеріїв, які породжуються практикою Європейського суду з прав людини та є новими для правозастосування у сфері цивільно-правової відповідальності держави.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання цивільно-правової відповідальності держави були у центрі наукових досліджень таких науковців як: Т.В.Боднар, Ю.Л. Бошицький, С.Н.Братусь, В.В. Вітрянський, Л.В. Винар,

Т.С.Ківалова, В.М.Коссак, О.О.Кот, О.В.Кохановська, Н.С.Кузнєцова, Р.А. Майданик, О.О.Отрадна, О.О.Первомайський, І.В. Спасибо-Фатєєва, М.М. Хоменка та інших. На жаль, сьогодні залишається невирішеною низка питань щодо підстав та умов цивільно-правової відповідальності держави, особливостей суб'єктного складу в цивільному правопорушенні та, найголовніше, самого доктринального визначення категорії «цивільно-правова відповідальність держави». Усе це обумовило актуальність та необхідність дослідження цивільно-правової відповідальності держави, а також визначення рівня відповідності норм чинного законодавства України нагальним потребам правозастосовної практики.

Мета статті полягає у формуванні теоретичної конструкції категорії «цивільно-правова відповідальність держави», яка може бути використана у теоретичному та правозастосовному аспектах.

2. РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Перш ніж перейти до аналізу національного законодавства щодо нормативного регулювання цивільно-правової відповідальності держави, є доречним визначити поняття цивільно-правової відповідальності загалом. Наголосимо, що у чинному законодавстві України відсутнє визначення поняття «цивільно-правова відповідальність». Зважаючи на це, існує багато наукових праць, у котрих у тому чи іншому контексті досліджується поняття «цивільно-правової відповідальності».

Дослідження проблемних питань юридичної (зокрема й цивільно-правової) відповідальності потребує врахування як її загальних рис, притаманних соціальній відповідальності на етапі становлення громадянського суспільства в Україні та активізації інтеграційних процесів, характерних для сучасного періоду, так і особливостей, обумовлених специфікою саме правового інструментарію, до якого вона належить [1, с.189].

Так, ми пропонуємо звернутися до окремих теорій щодо розуміння цивільно-правової відповідальності з метою аналізу та визначення специфіки саме цивільно-правової відповідальності держави.

Іоффе О.С. під цивільно-правовою відповідальністю розумів насамперед санкцію за правопорушення, наслідок, встановлений у законі на випадок його порушення [2, с.208].

Визначення О.С. Іоффе, з одного боку, відображає особливості цивільно-правової відповідальності як додаткових або нових негативних наслідків, а з іншого – виражає відповідальність через поняття «санкція», яке само по собі в праві має різні значення. Санкцією називається частина правової норми, що містить вказівку на забезпечення дотримання цієї норми [3, с. 41]. Термін «санкція» має і таке значення, як дозвіл, схвалення (санкція прокурора на обшук тощо). Отже, різноманітність значень терміну «санкція» не дозволяє чітко виразити через нього іншу правову категорію, таку як «цивільно-правова відповідальність» [4, с.62].

Значне місце в роботах про юридичну відповідальність посідає трактування відповідальності як правовідношення. У літературі поширена точка зору, що юридична відповідальність – це правовідношення, котре виникає в силу певних юридичних фактів (цивільне правопорушення). Отже, відповідальність асоціюється з деліктним правовідношенням – деліктним зобов'язанням. Така кваліфікація відповідальності ґрунтується на розумінні її як негативних наслідків, позбавлень, обмежень, що покладаються на правопорушника. А таке обтяження означає, що правопорушник повинен виконати покладений на нього обов'язок або зазнати тих особистих чи майнових втрат штрафного, карного характеру, які незалежно від його волі будуть щодо нього застосовані [5, с.62].

В свою чергу, Т.В. Ківалова акцентує увагу на тому, що цивільно-правова відповідальність – це завжди відповідальність правопорушника перед потерпілим, а не перед державою чи органами державної влади [6, с. 214].

Дійсно, цивільно-правова відповідальність – це певний обов'язок відповідальної особи здійснити відшкодування заподіяної потерпілому шкоди. Проте, коли йдеться про цивільно-правову відповідальність держави, необхідно враховувати низку специфічних правових особливостей. Зокрема, специфіку суб'єкта відшкодування шкоди, необхідність існування правового механізму, що зможе забезпечити належне та справедливе виконання державою рішень національних судів та Європейського суду з прав людини у справах, де боржником виступає орган державної влади або юридична особа публічного права.

Вважаємо за необхідне звернутися до питань еволюції цивільно-правового регулювання відносин із відшкодування шкоди, завданої органами державної влади, державними підприємствами, установами чи організаціями, оскільки аналіз історичного розвитку інституту цивільно-правової відповідальності держави дозволить зрозуміти, як саме змінювалась специфіка відповідальності держави впродовж багатьох років.

Дослідженням еволюції цивільно-правового регулювання відносин з відшкодування шкоди, завданої органами державної влади, їхніми посадовими та (або) службовими особами займався М.М. Хоменко. Так у своїх працях він зазначає, що юридична конструкція відшкодування шкоди, завданої суб'єктами, що мають державно-владні повноваження, пройшла тривалий шлях розвитку. Перші ідеї цивільно-правового відшкодування шкоди починають зароджуватися у суспільній свідомості вже після періоду кривної помсти. Німецький закон салічних Франків і римський закон XII таблиць містили норми, що передбачали відшкодування завданої особі шкоди. Це дозволяло правопорушнику уникнути доволі поширеної у той час вендети [7, с. 242].

Тож ми бачимо, що інститут відшкодування завданої особі шкоди був правовою необхідністю з початку зародження усвідомлених правовідносин. Проте, найбільшого розвитку інститут цивільно-правової відповідальності досяг саме за часів римського права.

У римському праві будь-яке посягання на інтереси приватних осіб розглядалося як *delicta privata*. Діяло правило класичного генерального делікту. У разі завдання будь-кому шкоди, відповідальність у повному обсязі покладалася на конкретних винних осіб, незалежно від сфери заподіяння такої шкоди. Після розпаду Римської імперії та в епоху Середньовіччя особливих змін у питанні відповідальності держави у справах приватного інтересу не відбувається [7, с. 243].

Таким чином, основи розуміння та формування цивільно-правової відповідальності держави були закладені за часів римського права. Звісно, що згодом було багато досліджень, котрі наповнили цей інститут новими сенсами, зокрема, до таких досліджень можна віднести праці французького юриста Жана Дома.

У кінці XVIII ст. ідея відшкодування державою шкоди, завданої помилковим кримінальним переслідуванням, дуже швидко поширилася у багатьох європейських державах. Її прибічниками та захисниками були: у Франції – Пасторе, в Італії – Філанджиєрі, в Англії – Бентам, в Німеччині – Гейнце. Саме завдяки їхнім зусиллям європейські держави поступово почали включати до свого законодавства положення про державну винагороду осіб, яким безвинно було завдано шкоду внаслідок помилкового кримінального переслідування [8, с. 4].

Сьогодні, питання цивільно-правової відповідальності держави не втрачає своєї актуальності серед сучасних дослідників, оскільки стрімкі зміни суспільного устрою дають все нові виклики для підстав цивільно-правової відповідальності, умов і механізмів відшкодування державою завданої шкоди юридичним чи фізичним особам.

При визначенні правового регулювання цивільно-правової відповідальності держави в національному законодавстві, насамперед варто звернутись до положень Конституції України, яка визначає основний правовий фундамент в регулюванні цих відносин.

Відповідно до ч.2 ст.55 Конституції України кожному гарантується право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади. В свою чергу, згідно зі ст. 56 Конституції України кожен має право на відшкодування за рахунок держави чи органів місцевого самоврядування матеріальної та моральної шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів державної влади.

Прикметним є те, що в статтях 1173-1177 Цивільного кодексу України (далі по тексту – ЦК України) фактично більш об'ємно за текстуальним викладом, однак змістовно достатньо близько відтворюються процитовані конституційні положення з метою визначення у кодифікованому законі порядку притягнення держави Україна до цивільно-правової відповідальності. Це переконливо свідчить про те, що дані положення ЦК України фактично відтворюють конституційні засадничі положення в питаннях можливої цивільно-правової відповідальності держави Україна [9, с. 63].

Ч.2. ст.2 ЦК України визначає, що учасниками цивільних відносин є: держава Україна, Автономна Республіка Крим, територіальні громади, іноземні держави та інші суб'єкти публічного права.

Ч.1 ст. 167 ЦК України закріплює, що держава діє у цивільних відносинах на рівних правах з іншими учасниками цих відносин. В свою чергу, ч.1 ст. 174 ЦК України визначає, що держава відповідає за своїми зобов'язаннями своїм майном, крім майна, на яке відповідно до закону не може бути звернено стягнення [10].

Слід зазначити, що хоч ЦК України й визначає державу як рівного учасника у цивільних правовідносинах, проте, безсумнівним є факт, що участь держави в цивільних правовідносинах супроводжується рядом особливостей, що надає вагомі підстави для твердження про існування складнощів у притягненні держави до цивільно-правової відповідальності.

Притягнення держави Україна, як і будь-якого іншого учасника цивільних відносин, до цивільно-правової відповідальності передбачає вчинення необхідних дій та ухвалення (прийняття) рішень компетентними органами

державної влади. Зокрема, в процедурі притягнення порушника до цивільно-правової відповідальності можуть вчиняти дії та ухвалювати відповідні рішення органи судової влади, органи Державної виконавчої служби тощо. Із цього постає складна проблема конфлікту інтересів, оскільки фактичне притягнення держави до цивільно-правової відповідальності, наприклад у спосіб виконання судового рішення про відшкодування державою майнової шкоди, можливе лише у випадку або добровільного виконання боржником судового рішення, або примусового виконання, що, як вказувалося вище, буде здійснюватися органами державної влади, котрі, звісно, є органами держави-боржника. Отже, складається ситуація, у котрій держава в особі своїх органів має забезпечити притягнення до цивільно-правової відповідальності самої себе. Беззаперечно, дія відомого юридичного судження “неможливо бути суддею у власній справі”, спонукає до пошуків легальних засад вирішення цієї проблеми [9, с.63].

Д. Горбунов із цього приводу вказує, що немає ніякого протиріччя в тому, що заходи державного примусу застосовуються до самої держави. Це лише підкреслює наявність в її організації орієнтації на побудову й функціонування справді правової держави [11, с.90].

Дійсно, закріплення в законодавстві обов'язку держави нести цивільно-правову відповідальність є свідченням про прагнення розбудови в Україні правової держави з високим рівнем законності. Проте, сьогодні на практиці ці положення реалізуються із певними труднощами.

Щодо проблеми притягнення держави Україна до цивільно-правової відповідальності, є рішення Конституційного Суду України від 30.05.2001 р. у справі № 1-22/2001 за конституційним зверненням ВАТ “Всеукраїнський Акціонерний Банк”, у якому Суд зазначив, зокрема, таке: “... Конституція України закріпила принцип відповідальності держави перед людиною за свою діяльність, який проявляється передусім у конституційному визначенні обов'язків держави. Така відповідальність не зводиться лише до політичної чи моральної відповідальності публічної влади перед суспільством, а має певні

ознаки юридичної відповідальності держави та її органів за невиконання чи неналежне виконання своїх обов'язків. Стаття 152 Конституції України зобов'язує державу відшкодовувати матеріальну чи моральну шкоду, завдану фізичним або юридичним особам актами і діями, що визнані неконституційними. Відшкодовується також державою завдана безпідставним осудженням шкода у разі скасування вироку суду як неправосудного"[12].

Таким чином, зазначений вид цивільно-правової відповідальності держави (відшкодування шкоди державою) є на сьогодні важливим та актуальним питанням у цивільно-правовій науці.

Слід також зауважити, що держава фактично виступає абстрактним утворенням, а конкретні дії й акти від її імені вчиняють окремі державні органи та інші інституції. У зв'язку із цим і заподіяння шкоди відбувається не державою, а власне її органами та організаціями. У такому разі держава визнає свою опосередковану вину за діяльність створених нею державних органів. Саме тому кожен факт такої відповідальності є сигналом для проведення заходів, спрямованих на зміцнення законності в діяльності цих органів, що повинно позитивно впливати на захист прав і законних інтересів громадян. З урахуванням цього, перед особами, які зазнали шкоди, відповідає держава, а не заподіювачі шкоди. Мова йде про субсидіарну відповідальність, що настає у випадках невиконання чи неналежного виконання зобов'язань основним боржником унаслідок його відмови, відсутності або недостатності в нього для цього майна, за якої обов'язок щодо виконання такого зобов'язання (повністю або в певній частині) покладається на субсидіарного (додаткового) боржника [13, с.40].

Слід зауважити, що через певні правові особливості притягнення держави до цивільно-правової відповідальності, зазначені питання часто стають предметом розгляду судових справ.

3. ВИСНОВКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Таким чином, цивільно-правова відповідальність держави є важливим, але специфічним і проблемним питанням. Вирішення усіх проблемних аспектів

можливе лише при вдосконаленні законодавства: при визначенні фундаментальних засад, котрі гарантуватимуть законне та справедливе відшкодування державою завданої шкоди, а також при вдосконаленні процедури, яка забезпечить вчасне та повне відшкодування державою завданої шкоди.

Проведений нами аналіз науково-теоретичних підходів дозволив сформулювати власне визначення категорії “цивільно-правова відповідальність держави”. Під нею пропонуємо розуміти безумовний обов’язок держави в особі відповідальних органів державної влади або юридичних осіб публічного права здійснити справедливе відшкодування (компенсувати) заподіяної потерпілій особі матеріальної та (або) моральної шкоди, спричиненої організаційно-управлінськими, військово-політичними, організаційно-правовими рішеннями, діями та заходами органів державної влади, їх посадових осіб, службовцями, та у інших випадках, визначених законодавством.

Список використаних джерел

1. Кузнецова Н. Інститут цивільно-правової відповідальності у вітчизняній та зарубіжній цивілістичній доктрині. *Право України*. Київ, 2019. №1. С.186-203. DOI: 10.33490/loou-2019-01-189.
2. Иоффе О. С. Обязательственное право. М.: Юрид. лит., 1975. 880 с.
3. Недбайло П. О. Норми права. Харків, 1966. 48 с.
4. Отраднова О. О. Недоговірні зобов’язання в цивільному праві України: навч. посібн. К.: Юрінком Інтер, 2009. 240 с.
5. Братусь С. Н. Юридическая ответственность и законность. М.: Юридическая литература, 1976. 215 с.
6. Ківалова Т. С. Зобов’язання відшкодування шкоди у цивільному законодавстві України (теоретичні аспекти). О.: Юридична література, 2008. 360 с.
7. Хоменко М. М. Еволюція цивільно-правового регулювання відносин з відшкодування шкоди, завданої органами державної влади, їхніми посадовими та (або) службовими особами. *Часопис Київського університету права*. 2011. С. 242-248.
8. Михайленко О.В. Имущественная ответственность за вред, причиненный осуществлением публичной власти: теоретические аспекты и проблемы ее реализации на практике. М.: ВултерсКлувер, 2007. 352 с.
9. Первомайский О. Цивільно-правові відповідальність держави Україна: конституційні засади. *Юридична Україна*. 2012. № 8. С. 62-67.
10. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15> (дата звернення: 05.02.2020)
11. Горбунов. Д. Г. Ответственность государства перед гражданином как принцип правового государства: Дис... на соискание уч. степени канд. юрид. наук / Д. Г. Горбунов. М., 2003. 195 с.

12. Рішення Конституційного Суду України від 30.05.2001 р.№ 7-рп/2001, справа № 1-22/2001 за конституційним зверненням ВАТ “Всеукраїнський Акціонерний Банк”. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v007p710-01>(дата звернення:05.02.2020).

13. Левандовські К. М. Поняття субсидіарної відповідальності та її правова природа. Вісник Одеського національного університету. 2009. Вип. 1. Том 14. :Правознавство. С. 36–41.

Daryna Kravchuk. Civil liability of the state under the legislation of Ukraine: a doctrinal view

The paper is devoted to issues of civil liability under the legislation of Ukraine. There is stressed, that the problems of liability of the state traditionally was included into the interest of areas of Public Law such as Constitutional, Administrative and Ecological laws. The essence of approaches to estimation of role and place of civil liability of the state is variable today as new geopolitical challenges are arising for Ukraine day by day. The state as a specific public and law subject takes part in the occurrence, change and termination of legal relations including relations of civil liability. The row of issues on grounds and conditions of civil liability of the state, the peculiarities of the subject matter in a civil offense and, what is the most actually, doctrinal definition of the concept of “civil liability of the state” are not resolved today. Particular aspects of evolution of civil and law regulation of relationships on compensation for damage caused by public authorities are researched. There is mentioned that the institute of compensation for the harm to the person was law necessity science the doctrine of legal relations was developed. However, the institute of civil liability became the most developed in the period of Roman law.

The bases of understanding and formulating of civil liability of the state were founded in the period of Roman law. Today the issue of civil liability of the state is too urgent among modern researchers as the rapid changes in the social order give rise to new challenges for the grounds of civil liability, conditions and mechanism of indemnification by the state of damage to legal entities or individuals. The definition of civil liability of the state is suggested. According to this definition the civil liability of the state is unconditional obligation of the state in the person of the responsible bodies of state power, or legal entities of public law to carry out just compensation (to compensate) the material and (or) moral damage caused by organizational and administrative, military and political, organizational and legal decisions, actions and measures of the state authorities, their officials, and in other cases defined by law.

Key words: law liability, civil liability, obligation of the state, Roman law.

References

1. Kuznietsova N. (2019). Instytut tsyvilno-pravovoi vidpovidalnosti u vitchyzniani ta zarubizhnii tsyvilistychnii doktryni. [Institute of Civil Liability in Domestic and Foreign Civil Doctrine]. Pravo Ukrainy. [Law of Ukraine] Kyiv, 2019. №1.C.186-203. DOI: 10.33490/louu-2019-01-189. [in Ukrainian]
2. Yoffe O. S. (1975). Obiazatelstvennoe pravo. M.: Yuryd. lyt., 1975. 880 c. [in Ukrainian]
3. Nedbailo P. O. (1966). Normy prava. Kharkiv, 1966. 48 c. [in Ukrainian]
4. Otradhova O. O. (2009). Nedohovirni zoboviazannia v tsyvilnomu pravi Ukrainy: navch.posibn. K.: Yurinkom Inter, 2009. 240 c. [in Ukrainian]
5. Bratus S. N. Yurydycheskaia otvetstvennost y zakonnost. M.: Yurydycheskaia lyteratura,, 1976. 215 c. [in Ukrainian]
6. Kivalova T. S. (2008). Zoboviazannia vidshkoduvannia shkody u tsyvilnomu zakonodavstvi Ukrainy (teoretychni aspekty). O.: Yurydychna literatura, 2008. 360 c. [in Ukrainian]

7. Khomenko M. M. (2011). Evoliutsiia tsyvilno-pravovoho rehuliuвання vidnosyn z vidshkoduvannya shkody, zavdanoi orhanamy derzhavnoi vlady, yikhnimy posadovymy ta (abo) sluzhbovymy osobamy. [The evolution of civil law regulation of relations to compensate for damage caused by public authorities, their officials and / or officials.] Chasopys Kyivskoho universytetu prava [Journal of the Kyiv University of Law]. 2011. С. 242-248. [in Ukrainian]

8. Mykhailenko O.V. (2007). Ymushchestvennaia otvetstvennost za vred , prychnennyy osushchestvlenyem publichnoi vlasty: teoretycheskye aspekty y problemy ee realizatsyy na praktyke. M.: Vulters Kluver, 2007. 352 с. [in Ukrainian]

9. Pervomaiskyi O. (2012). Tsyvilno-pravovi vidpovidalnist derzhavy Ukraina: konstytutsiini zasady. [Civil liability of the state of Ukraine: constitutional principles] Yurydychna Ukraina [Legal Ukraine]. 2012. № 8. С. 62-67.

10. Tsyvilnyi kodeks Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 16.01.2003 № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15> (data zvernennia: 05.02.2020) [in Ukrainian]

11. Horbunov. D. H. (2003). Otvetstvennost hosudarstva pered hrazhdanyom kak pryntsyyp pravovoho hosudarstva: Dys... na soyskanye uch. stepeny kand. yuryd. nauk / D. H. Horbunov. M., 2003. 195 с. [in Ukrainian]

12. Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy vid 30.05.2001 r. № 7-рр/2001, sprava № 1-22/2001 za konstytutsiinym zvernenniam VAT “Vseukrainskyi Aktsionernyi Bank”. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v007p710-01> (data zvernennia:05.02.2020). [in Ukrainian]

13. Levandovski K. M. (2009). Poniattia subsydiarnoi vidpovidalnosti ta yii pravova pryroda. [The concept of subsidiary responsibility and its legal nature] Visnyk Odeskoho natsionalnoho universytetu [Bulletin of the Odessa National University]. 2009. Вип. 1. Том 14. : Правознавство. С. 36–41. [in Ukrainian]